

Treball agrícola assalariat i gènere: el cas de les jornaleres andaluses

Maria Dolors Garcia Ramon¹ i Josefina Cruz²

1. Departament de Geografia. Universitat Autònoma de Barcelona
08193 Bellaterra (Barcelona). Spain

2. Departament de Geografia. Universitat de Sevilla
41004 Sevilla

Data de recepció: juny 1994

Resum

La major part de les investigacions sobre dona i agricultura als països desenvolupats s'han centrat en l'anàlisi de l'esposa de l'agricultor i en l'explotació agrària familiar. Però està clar que les mateixes categories d'anàlisi que han estat claus per a l'estudi de la dona a l'explotació agrària familiar també ho són per a l'anàlisi de les dones que treballen com a assalariades agrícoles.

L'objectiu central d'aquest treball és profunditzar en aquestes categories d'anàlisi en el context de l'agricultura andalusa, un context fortament condicionat per les polítiques de subsidi a l'atur agrari i que són molt importants per a comprendre la base econòmica de moltes llars.

Paraules clau: Jornalera, agricultura andalusa, estat del benestar, gènere.

Resumen. *Trabajo agrícola asalariado y género: el caso de las jornaleras andaluzas*

La mayor parte de las investigaciones sobre mujer y agricultura en los países desarrollados se han centrado en el análisis de la esposa del agricultor en la explotación agraria familiar y el tema del trabajo asalariado ha quedado relegado. Pero está claro que las mismas categorías de análisis que demostraron ser claves para el estudio de la mujer en la explotación agraria familiar (división sexual del trabajo, invisibilidad del trabajo doméstico, etc.) también lo son para el análisis de las mujeres que trabajan como asalariadas agrícolas.

El objetivo primordial de este trabajo es profundizar en estas categorías de análisis en el contexto de la agricultura andaluza, un contexto muy condicionado por las políticas de subsidio al desempleo agrario que resultan cruciales para comprender la base económica de muchos hogares rurales.

Palabras clave: Jornalera, agricultura andaluza, estado del bienestar, género.

Resumé. *Genre et travail salarié: le cas des journalières en Andalousie*

La plupart des recherches sur la femme et l'agriculture dans les pays développés se sont concentrées sur l'analyse du rôle de la femme de l'agriculteur dans l'unité de production familiale, tandis que l'étude du travail salarié est restée à un second plan. Pourtant, il est clair que les mêmes catégories d'analyse qui ont été fondamentales pour l'étude de la femme dans l'unité de production familiale (division du travail par sexe, invisibilité du travail

domestique, etc.) le sont aussi pour analyser le rôle des femmes qui sont engagées comme journalières.

L'object prioritaire de ce travail est d'approfondir dans l'application de ces catégories d'analyse dans le cadre de l'économie andalouse, très conditionnée par les politiques de subvention au chômage rural, et qui restent cruciales pour connaître la base économique de beaucoup de ménages ruraux.

Mots-clés: Journalière, agriculture andalouse, subside agraire, genre.

Abstract. Gender and salaried work in agriculture: the case of the andalusian day-labourers

Most of the research on women and agriculture in the developed countries has focused on the family farm and farm wives, and the study of female salaried workers has been ignored. But we suggest that most of the issues that proved relevant for the understanding of women's role in the family farm (sexual division of labour, domestic work as invisible work, etc.) are also the key issues for analyzing the female day labourer.

The main purpose of this paper is to contribute to the clarification of such issues in the context of Andalusian agriculture where female labourers are quite numerous, and where the policies on subside for agrarian unemployment are crucial in understanding the basis of the economy of many rural households.

Key words: Day labourers, andalusian agriculture, welfare state, gender.

Sumari

L'àrea d'estudi i el treball de camp	Consideracions finals
Característiques de la dona jornalera a l'explotació familiar	Bibliografia
La dona jornalera	

Aquesta ponència¹ presenta alguns dels resultats d'un projecte d'investigació més ampli que s'està realitzant sobre dones i agricultura dut a terme pel Departament de Geografia de la Universitat Autònoma de Barcelona, juntament amb la Universitat de Sevilla i la de Santiago de Compostela². El tema central d'aquesta exposició és l'anàlisi del treball i de la vida quotidiana de les dones que treballen com a jornaleres a Andalusia, la majoria de les quals són treballadores eventuais.

Primerament, cal dir que la major part de la recerca que s'ha portat a terme sobre el paper de la dona a l'agricultura s'ha centrat, per diverses raons que ara

1. Una versió ampliada d'aquest treball ha sortit publicada a Itàlia: «Vita e lavoro delle donne nella Spagna rurale: lavoratrici giornalieri e la divisione sessuale del lavoro in Andalusia», *Inchiesta*, XXII, 96, març-juny 1992, p. 51-58.
2. Aquesta ponència és part d'un projecte d'investigació molt més ampli finançat per la DGICYT (núms. PB90/0710 i PB93/0846) en el qual també participen M. Baylina, A. Caballé, G. Canoves, C. Domingo, I. Salamaña, M. Solsona, A.F. Tulla, N. Valdovinos, M. Villarino i R. Viruela.

no examinarem, sobre l'anomenat Tercer Món. Però també és cert que, durant l'última dècada, diversos treballs han començat a estudiar el paper de les dones en el sector agrícola en els països desenvolupats. La majoria dels resultats mostren que la contribució de les dones a la supervivència de l'explotació agrària familiar és molt significativa, sobretot si es comptabilitza la quantitat total real de feina que es fa, que inclou les hores de treball a l'explotació agrària i les tasques de la llar (Bartéz, 1982; Canoves et al., 1989; García Ramon, 1990; García Ramon et al., 1991; Haugen, 1990; Henshall-Momsen, 1989; Sachs, 1983; *Sociologia Ruralis*, 1988; Tulla, 1989; Whatmore, 1991).

Aquestes investigacions també mostren que en la majoria dels estudis agraris es considera el nucli familiar com una unitat integral i això eclipsa les divisions i les diferències socials dins la família i, en particular, les identitats gènere i els valors associats a aquest fet. També s'oblida el paper que juga la família rural i l'explotació agrària familiar en la perpetuació de les relacions patriarcales de gènere, principalment a través dels mecanismes de la divisió de les feines segons el sexe. Però la majoria de la recerca que s'ha realitzat en els anomenats països del Primer Món s'ha centrat en les famílies que viuen a pagès i en les seves mestresses i en canvi s'ha marginat l'estudi del treball assalariat des d'una perspectiva de gènere.

Això mateix vàrem fer inicialment al nostre grup de treball esmentat, però més endavant vàrem veure que estàvem ignorant les dones treballadores assalariades que, malgrat que no són un nombre important a Espanya, sí que formen un nombre força significatiu en algunes regions, com és a Andalusia. A més, la majoria dels temes que són rellevants per a la comprensió de les relacions de la dona dins la unitat familiar agrària —la divisió del treball segons el sexe, la feina de la casa com una tasca invisible, les relacions patriarcales de gènere dins la família, el paper de l'estat, etc.—, eren també qüestions clau per analitzar la dona treballadora assalariada.

En efecte, s'ha considerat que el tema clau que determina les activitats econòmiques que realitzen les dones —tant en el treball remunerat com no remunerat— és el seu paper essencial en la reproducció de la força de treball, i que aquí es troba la base de les diferents formes de subordinació de les dones en àmbits geogràfics molt diversos (Beneria, 1979 i 1993). Per això, l'objectiu principal d'aquesta ponència és el de contribuir a aclarir aquestes qüestions per a les jornaleres en un context de política de benestar social, com és el cas d'Andalusia.

L'àrea d'estudi i el treball de camp

El treball agrícola assalariat a Andalusia

La feina agrícola a Andalusia es compon principalment de treball assalariat i, particularment, de treball eventual fet per jornaleres. L'estructura de la propietat de la terra es caracteritza per la manca de explotacions mitjanes i la presència aclaparadora d'extenses explotacions situades en les zones més fèrtils. Aquestes són dedicades a cultius extensius de secà, hi predominen els cere-

als i les oliveres amb l'excepció d'algunes àrees especialitzades en vinya. Recentment, hi ha nous cultius que alternen amb els cereals, com són el cotó, el gira-sol i la remolatxa.

Un petit nombre de cultius concentra el treball agrícola en períodes curts i això ocasiona una àmplia desocupació estacional. Les jornaleres acostumen a treballar a preu fet, segons la feina realitzada, però això ha canviat en les últimes dècades i actualment treballen per un sou diari, un jornal, que és negociat pels sindicats.

Aquestes treballadores rurals poden complementar els seus ingressos com a treballadores migrants, tot aprofitant les varietats temporals en la collita d'un conreu en les diferents àrees o bé movent-se a àrees especialitzades en diferents cultius. Aquesta migració estacional es feia amb tota la família; en treballar a preu fet (és a dir segons la feina feta), els treballadors podien millorar els seus ingressos gràcies al treball de tots els membres de la família (incloses les dones i els infants), que podien contribuir a augmentar els ingressos finals.

Les jornaleres i l'estat del benestar

Cal indicar que, per entendre la base econòmica de les famílies rurals a Andalusia, des de l'any 1983 les directrius del govern socialista quant als subsidis per a l'atur agrícola són molt importants. El Subsió Agrari especifica que els jornalers agrícoles que acreditin seixanta dies de treball a l'any en una explotació que no pertanyi a la seva família, tindran dret al subsidi d'atur per 180 dies i obtindran, durant aquest període, el 75% del salari mínim. Tot complementant això, el Pla d'Ocupació Rural assigna un pressupost a l'administració local per a consolidar programes d'obres públiques que hauran de contractar els aturats del treball rural. Això facilita que el treballador jornalер pugui aconseguir la targeta de seixanta dies de treball, però és també cert que es converteix en un poderós mecanisme de «clientela política» per a l'administració local, que té la responsabilitat de contractar la mà d'obra.

Una conseqüència d'aquesta política queda reflectida d'una manera clara en les estadístiques agràries dels vuitanta, les quals mostren un augment en el registre, tant de la població agrícola activa com de la població agrícola a l'atur (Taula 1), principalment degut a grups com el de les dones i el jovent de més

Taula 1. Evolució de la població activa agrària i del percentatge d'aturats a Andalusia.

	Població activa agrària (números absoluts)	% d'aturats sobre la població activa agrària
1981	431.000	18,1
1983	400.000	17,2
1985	474.000	32,5
1988	488.100	34,3

Font: *Boletín de Información Agraria y Pesquera*, núm. 27, 1990.

de divuit anys, que tradicionalment no es registrava (no es veu a la taula, però, per exemple, les dones eren un 32% del total de la població agrícola en subsidi l'any 1988 i al 1991 varen arribar al 51%).

El municipi d'Osuna i el treball de camp

L'àrea escollida per a aquest estudi és el municipi d'Osuna, que es troba a 90 quilòmetres de Sevilla i té uns 17.000 habitants, amb un 50% de la població activa en l'agricultura. El treball de camp és la principal font de dades perquè ja sabíem, per la nostra investigació prèvia (García Ramon et al., 1991), que les estadístiques agràries a Espanya eren molt incompletes per a poder estudiar el treball de les dones. Ho vàrem completar amb la realització de 50 qüestionaris passats a dones jornaleres, seleccionades a l'atzar i més tard vàrem fer 10 entrevistes en profunditat. En aquesta ponència no comentarem totes les qüestions de l'estudi, sinó només algunes.

Característiques de la dona jornalera a l'explotació familiar

El nivell educatiu de la població és molt baix i encara és més baix en les dones treballadores: el 48% d'elles varen anar a l'escola de manera molt irregular o no hi varen anar. L'altre 52% no va arribar més enllà del nivell de l'Educació General Bàsica (Taula 2). Així mateix, es pot observar (Taula 3) que totes les

Taula 2. Nivell d'estudis de la família de la jornalera (en %).

	Total de la mostra	Dona jornalera
Sense estudis	23,1	48,0
Estudis primaris +		
EGB 1a. etapa	55,12	40,0
EGB 2a. etapa	15,8	12,0
BUP	0,8	—
Formació Professional	4,5	—
Estudis universitaris	0,8	—
Total	100,0	100,0

Font: Treball de Camp.

Taula 3. Activitat laboral en la família jornalera (en nombre de casos).

	Jornaleres	Marit	Altres familiars	Total
Jornalers/es	50	35	43	128
Construcció	—	4	1	5
Indústria	—	1	2	3
Serveis	—	1	12	13
Total	50	41	58	149

Font: Treball de Camp.

Taula 4. Estructura d'edat de la dona jornalera.

	Nombre de casos	Percentatge
21-29 anys	11	22,0
30-39 anys	18	46,0
40-54 anys	15	30,0
55-64 anys	6	12,0
Total	50	100,0

Font: Treball de Camp.

dades indiquen la falta de diversificació de la base econòmica de les famílies de la mostra. Cal tenir en compte que la base de la mostra és la població de dones treballadores, la qual cosa significa —amb poques excepcions— dues persones actives per família.

La dona jornalera

El treball agrícola i la divisió del treball per sexes

La distribució de les edats de les dones en la mostra és relativament homogènia, amb una forta presència de dones entre les edats de 30 a 39 anys (més d'una tercera part de la mostra) (Taula 4). La dona més jove té 22 anys i la més gran, 61. La majoria de les dones estan casades i només cinc, les més joves, són solteres.

Segons l'enquesta, totes aquestes dones treballen perquè sense el seu salari i subsidi la seva família no podria sobreviure. Totes havien començat a treballar des de molt joves (Taula 5), i la majoria varen començar a treballar entre els 10 i els 13 anys com a jornaleres, i es desplaçaven estacionalment amb tota

Taula 5. Edat d'inici de l'activitat com a jornalera.

Edat	Nombre de dones	%	% acumulat
8 anys	1	2,0	2,0
9 anys	4	8,0	10,0
10 anys	4	8,0	18,0
11 anys	2	4,0	22,0
12 anys	12	24,0	46,0
13 anys	5	10,0	56,0
14 anys	10	20,0	76,0
15 anys	3	6,0	82,0
16 anys	4	8,0	90,0
17 anys	1	2,0	92,0
18 anys	2	4,0	96,0
19 anys	2	4,0	100,0
Total	50	100,0	

Font: Treball de Camp.

la família. Això fou afavorit pel tipus de contracte a preu fet, i va tenir conseqüències òbvies en el baix nivell d'instrucció ja mencionat.

Avui dia les dones no s'enduen els seus fills a treballar al camp (fora d'alguns casos) i molt poques famílies es desplacen amb les criatures. Actualment, gairebé tot el treball es contracta a jornal i no a preu fet; per tant, els agricultors no estan interessats a contractar infants i, a més, les regulacions pel que fa al treball d'aquests són controlades de manera més estricta que abans. A més, els subsidis d'atur agrari només s'apliquen a les persones de més de 18 anys i els més joves no poden treure'n profit. Per tant, el treball dels infants ha disminuït d'una manera considerable.

Una característica important del treball d'aquestes dones jornaleres és la seva marcada estacionalitat (Taula 6). El treball agrícola a Osuna es basa sobretot en quatre cultius: primer, l'oliva «almàssera» o l'oliva negra (per fer oli), que es recull des de gener fins a febrer; segon, l'oliva verda (per menjar), que és recollida el setembre i l'octubre; la recollida de les maduixes es fa des de març fins a maig, i la del cotó, el mes de setembre. Hi ha dos períodes de màxima activitat: un de gener a febrer i un segon de setembre a octubre, i un període de pràctica inactivitat durant l'estiu.

La recollida d'olives és encara la font més important de l'ocupació femenina a Osuna, de manera que arriba a constituir gairebé les tres quartes parts de tots els dies de treball. Era l'activitat tradicional en aquesta àrea i les dificultats de la seva mecanització expliquen la seva importància actual. Les dones diuen que prefereixen recollir les olives verdes i no les negres, ja que en començar la tardor la temperatura és bona i es pot recollir tot estant dreta. Es queixen que no els és fàcil aconseguir aquesta feina, ja que els amos prefereixen els homes, perquè ells poden colpejar amb força els arbres i utilitzar el *banco* (una

Taula 6. Estacionalitat del treball (en %).

	Percentatge
Gener	25,2
Febrer	12,6
Març	6,0
Abril	6,6
Maig	3,3
Juny	1,3
Juliol	0,7
Agost	0,7
Setembre	24,5
Octubre	13,9
Novembre	2,0
Desembre	3,3
Total	100,0

Font: Treball de Camp.

mena d'escala que pesa força). Els amos donen feina a les dones per recollir les olives negres perquè cal romandre a terra tota l'estona (creuen que les dones «ho fan molt més bé»); en realitat, aquesta darrera feina ha seguit un cert procés de feminització en algunes àrees d'oliveres, ja que les dones, avui dia, no volen sortir del poble per tal que els fills i les filles puguin anar a l'escola.

Una altra feina possible per a les jornaleres d'Osuna és la recollida de les maduixes, però s'han de desplaçar a uns 200-230 quilòmetres de casa seva, perquè es fa a la costa de la província de Huelva. No és un cultiu tradicional, sinó que hi ha estat introduït en els darrers deu anys. A les dones no els agrada aquesta feina, perquè han de sortir del seu poble i algú s'ha d'ocupar dels seus fills (normalment la seva mare o la sogra). N'hi ha moltes que ho fan quan no han pogut completar els seixanta dies de treball, per poder recórrer a l'atur. Novament, es considera aquest treball una feina de dones, però elles es lamenten tot dient que és molt cansat, perquè han d'estar ajupides tota l'estona i els fa molt mal l'esquena. La recollida de maduixes és una de les poques activitats en expansió amb un augment de demanda de mà d'obra estacional i està més ben pagada, però les dones d'Osuna tenen fortes limitacions espacials per a participar-hi a causa de la responsabilitat tradicional amb la família i la distància fins a la costa de Huelva.

En comparació, el cultiu del cotó, que vint anys enrera era molt important per a la gent d'Osuna, ara està disminuint per la seva mecanització. A les dones no els agrada gaire la feina perquè també han d'estar ajupides tota l'estona. Es considera igualment un «treball de dones» i només el fan les dones, perquè calen uns «dits àgils» per fer-lo bé, com diuen els amos.

Segons el qüestionari, el salari mitjà de les jornaleres és d'unes 2.600 pesetes per dia de treball, igual que el dels homes que fan la mateixa feina. Si aconseguen treballar els seixanta dies, la quantitat total que poden obtenir a l'any és aproximadament d'unes 360.000 ptes. de les quals un 40% correspon als 60 dies de treball i la resta al subsidi d'atur.

La jornada de treball i el paper de la jornalera dins la família

En un dia feiner durant el període que es treballa al camp, les dones suporten una doble càrrega —és a dir el treball en l'esfera productiva i en la reproductiva—. L'horari és molt dur. S'aixequen normalment a les 6.30 o a les 7.00 a.m. per preparar els esmorzars i els dinars que s'han d'emportar. Després, van al camp i treballen des de les 9.00 fins a les 4.00 o les 5.00 p.m., amb un descans d'una hora per dinar (al camp). Llavors, tornen a casa i s'ocupen de les tasques domèstiques: netejar, fer els llits, preparar el berenar i altres feines. Més tard, prepararan el sopar perquè estigui fet al voltant de les 9.00 p.m. El diumenge no treballen al camp, però es dediquen més a fer les feines de la casa.

No obstant això, és evident que les dones jornaleres reben més ajut de la família per a la feina de la casa —fins i tot del marit— que no pas les mestresses de les cases de pagès, i això és cert no només per a les mestresses de cases de pagès d'Andalusia, sinó també per a les d'altres zones, segons la nostra investigació prèvia (García Ramon et al., 1991). Tot i això, l'actitud dels homes és molt mas-

clista, però no hi tenen més remei si volen que la dona contribueixi als ingressos familiars (cal tenir en compte que l'atur en els homes és força extens). Per exemple, el marit fa alguns encàrrecs (especialment va a comprar) quan torna cap a casa. Però també és cert que, si pot, prefereix anar directament a algun bar del barri on es queda fins a l'hora de sopar. És interessant destacar que, quan es pregunta a les dones sobre l'ajut dels seus marits en les feines de la casa, elles sovint manifesten que en les àrees rurals les actituds són força tradicionals i els homes no col·laboren en les tasques domèstiques, tal com passa a les ciutats.

Així doncs, qui en realitat col·labora en les feines de la casa és la mare (o la sogra) i la filla més gran. Quan els fills són molt petits, la iaia o la sogra normalment són les que se n'ocupen durant els períodes en què la mare treballa al camp. Segons les circumstàncies (en general, quan els fills són ja més grans), la filla més gran (potser de 10 o 13 anys) té cura dels seus germans i, per tant, ella no pot anar a l'escola i sovint deixa d'anar-hi (tal com ja probablement havia fet la seva mare). Fins i tot quan elles no deixen l'escola, les filles —i no els fills— ajuden molt les seves mares en les feines de la casa des d'una edat primerenca. En els pocs casos en què les dones casades amb fills es desplacen per treballar a la costa de Huelva, són la iaia i la sogra les que s'ocuparan dels fills.

Pel que fa al temps d'oci, les dones casades contesten que elles no surten mai sense els seus marits, bé perquè no estan habituades a anar soles, bé perquè això no és ben vist a Osuna (és força tradicional que els homes es reunixin i s'estiguin als bars, però mai les dones). Que les dones surtin soles és vist com un hàbit «modern», molt típic en una gran ciutat, però no en un poble com el d'Osuna. Actualment, elles surten molt poc, ni amb els seus marits (normalment només per als festivals tradicionals del poble) i no n'hi ha cap que faci vacances. Ara bé, això no vol dir que no facin contactes socials. Elles els fan d'una manera que probablement no pot ser qualificada com a oci, per exemple, fent cua a les botigues, als consultoris mèdics o tot anant a missa.

Quan es pregunta sobre qui pren les decisions (Taula 7), les dones del nostre estudi insisteixen en què les decisions les prenen conjuntament, és a dir, la

Taula 7. Presa de decisions a la llar (en nombre de casos).

	Cap de família	Dona	Parella	Família	Total
Educació dels fills	—	7	37	3	47
Reparació de la casa	2	3	38	6	49
Compra de l'automòbil	—	3	42	5	50
Compra d'electrodomèstics	1	3	42	4	50
Compra de mobles	1	3	42	4	50
Total	4	19	201	22	246

Font: Treball de Camp.

parella. Però a través d'una anàlisi més detallada de les entrevistes fetes en profunditat, varem poder observar la diferència entre el que s'entén per comunicar una decisió i prendre una postura col·lectiva, i moltes vegades la resposta «prendre una decisió conjunta», realment significa que el marit els va dir que prendria aquella decisió. No obstant això, les dones són molt actives en les decisions que fan referència als fills o a la seva educació.

Varem observar en les entrevistes que el salari de les dones es gasta bàsicament en les necessitats de la família, però, més sovint, en els articles per als infants (sobretot roba) i el salari del marit és dedica a les coses més bàsiques, com menjar i altres. En aquells casos en que les dones són solteres, aquestes acostumen a quedar-se el salari dels seixanta dies de treball i donen el del subsidi de l'atur (que és gairebé el doble) a la seva família.

Percepció que tenen les dones de la seva pròpia situació i perspectives per al futur

La majoria d'aquestes dones desitjarien abandonar el seu treball com a jornaleres agrícoles si tinguessin l'oportunitat de fer-ho. Aquesta conclusió es manifesta encara més fermament en les entrevistes en profunditat. Les cinc dones solteres dins la nostra mostra emfasitzen fortament que desitjarien abandonar el seu treball, cas que es casessin (desig que roman una il·lusió, com mostren els resultats de l'estudi).

Les raons que sempre donen són que és un treball dur i precari. Aquestes famílies tenen els nivells més baixos d'ingressos de la societat andalusa i és natural que les dones desitgin canviar la seva situació. No obstant això, al mateix temps elles són molt conscients de les enormes dificultats que tenen per assolir aquest desig, tant per la manca d'una col·locació alternativa (local o a fora, des que la migració ja no és més una solució), com per la manca d'una preparació professional i un nivell d'instrucció extremament baix.

Aquestes dones tenen molt clar que elles no volen aquest tipus de vida per les seves criatures, i així ho expressen a les entrevistes. Aquesta és una de les raons per la qual no volen treballar fora del poble, perquè això probablement significaria per als fills abandonar l'escola. Però, la realitat sembla més dura en alguns moments. Anar a l'escola d'una manera regular és força complicat (sobretot per a les filles grans) si la mare treballa al camp. A més, en alguns casos en què hem trobat que les filles estudiaven lluny de casa amb l'ajut d'una beca, aquestes tenien moltes dificultats (per exemple, en un cas, la filla estudiava dret a Sevilla i el primer any va haver d'ajudar la família econòmicament, així que va haver de treballar; l'any següent, va haver d'anar a casa alguns mesos perquè la seva mare estava malalta).

Consideracions finals

És evident que les jornaleres d'Osuna surten a treballar per necessitat, per tal de completar els escassos ingressos familiars. Aquestes dones, per tant, pateixen

els problemes que comporta una doble jornada de treball, és a dir, la feina remunerada i la feina de la casa. Durant uns mesos treballen vuit hores diàries al camp, a més de les que dediquen a les tasques de la casa. La resta de l'any, n'hi ha algunes que fan feines domèstiques remunerades, durant algunes hores diàries per a cases de classe mitjana i, per tant, experimenten també la doble jornada de treball.

Els marits de les jornaleres comparteixen les tasques domèstiques una mica més que no pas els marits de les mestresses de les explotacions agràries; de fet, ells ho fan com a necessitat, perquè els ingressos de les dones són imprescindibles per a la supervivència de la família; però sempre que poden se'n van al bar amb els seus amics. Les dones es lamenten d'aquesta situació i a més diuen que no poden educar els seus fills en les feines de la casa, tal com ho fan amb les seves filles, a causa de les pressions socials (les quals, diuen, són més fortes a les àrees rurals que no pas a les ciutats). Les filles —i no els fills— de les dones jornaleres ajuden molt en les tasques domèstiques; s'han d'ocupar dels germans petits i abandonen temporalment l'escola quan les seves mares han de sortir a treballar al camp i no hi ha cap més dona a la família que pugui ocupar-se'n.

S'ha dit sovint que a causa de les dificultats per a canviar l'estructura econòmica i per a augmentar les possibilitats d'ocupació, un objectiu més factible seria el d'eleva el nivell d'instrucció i de formació professional (especialment en les dones) a fi de poder millorar les seves possibilitats de promoció social i econòmica. Però des d'una perspectiva feminista, amb això no n'hi hauria prou, perquè l'educació no canviaria la situació de les dones, ja que no tractaria els problemes d'atenció als fills, ni les tasques domèstiques, factors que limiten clarament la participació plena de les dones en la producció fora de casa i en l'assignació dels recursos.

Una de les conseqüències bàsiques del paper que les dones juguen en la reproducció és la restricció de la mobilitat, una característica que existeix en la majoria de les societats, si bé en graus d'intensitat diferent. A Osuna, el comportament social tan estès i acceptat que les dones no van soles a «llocs públics» (com els bars o festivals locals), amb l'excepció dels llocs relacionats amb l'esfera reproductiva (com les botigues i consultoris mèdics), pot ser interpretat des d'aquesta perspectiva. Però sobretot les activitats compatibles amb la reproducció comporten un grau de mobilitat física molt reduït i això ho pateixen les dones d'Osuna; per exemple, la dificultat per desplaçar-se a treballar fora del poble —com anar a recollir maduixes a la costa— és clarament una limitació derivada del seu paper reproductiu, perquè elles no volen que els seus fills abandonin l'escola. Fa alguns anys això no era gaire problema, perquè es donava poc valor a l'educació, però avui dia, almenys en teoria, l'educació significa la possibilitat d'una millora de la condició social. Aquesta qüestió sobre l'educació dels infants planteja un dilema a les dones. Per una banda, representa una possibilitat de millora per als seus fills, però, per una altra banda, l'escolaritat regular de les seves criatures ha significat noves restriccions espacials a l'hora d'escollir la seva feina.

Contràriament a la idea molt estesa i sovint acceptada de què la divisió sexual del treball és una cosa natural i inamovible, la literatura feminista remarca que això és només el resultat de la subordinació de les dones dins la nostra societat i, per tant, és un fet que es pot canviar. La situació de les dones jornaleres a Osuna ho mostra d'una manera clara. El salari de la dona i el de l'home que treballaven en la mateixa feina no era el mateix ara fa quinze anys. Avui dia, amb els convenis col·lectius, el salari de les dones i el dels homes és el mateix si es fa la mateixa tasca. No obstant això, nosaltres observem que les dones tendeixen a concentrar-se en algunes feines i que aquest tipus de tasques han seguit un procés de feminització (com la recollida de les olives negres, les maduixes, però no l'oliva verda). A través d'aquest mecanisme de segregació, són més mal pagades. Les raons d'aquesta subtil segregació es basen en els estereotips dels atributs diferents de les dones, com «dits àgils» (per al cotó) o resistència per ajupir-se durant moltes hores (per a les olives negres). I es considera que aquestes habilitats són «naturals» i no adquirides, per tant, no són més ben pagades (com si les activitats domèstiques no fossin un aprenentatge important per arribar a tenir dits àgils i per a augmentar alguns tipus determinats de resistència física).

El cas d'Osuna mostra també que la política de planificació agrícola i el paper de l'estat poden causar un impacte significatiu en la vida de les dones. Per exemple, és veritat que una de les conseqüències de la política actual del subsidi d'atur agrícola a Andalusia i a Extremadura és fer visible el treball de les dones en l'agricultura, especialment el de les dones jornaleres. Però també és cert que això sovint ha fet que el treball pagat de les dones no fos important socialment, ja que l'únic esforç important i necessari és poder acreditar els seixanta dies de treball, majoritàriament en obres públiques poc importants. Ben segur que aquest no és el camí per aconseguir la participació plena i en condicions iguals de les dones al mercat laboral i, encara menys, per a poder adquirir una qualificació millor i més habilitats.

La destinació dels ingressos de les dones és també una indicació evident del poc valor que s'adjudica al treball de la dona: els ingressos del marit es gasten en les necessitats més bàsiques (les dones ho expressen elles mateixes d'aquesta manera), com aliments i coses de la casa, i els ingressos de les dones es gasten en articles menys «importants» o, com a mínim, considerats d'aquesta manera, com les necessitats dels infants (activitats complementàries a l'escola, roba, etc.), de fet, totes més directament relacionades amb l'esfera reproductiva. Aquest comportament és característic d'una societat patriarcal en què la producció no domèstica és l'interès prioritari dels homes i la participació de les dones es considera com una cosa secundària a causa de les seves activitats reproductives. Conseqüentment, el salari de les dones és concebut com a complement i no com a font primària d'ingressos, tal com succeeix amb el salari del marit.

El nostre resultat impliquen que la divisió sexual del treball (en el nostre cas a l'agricultura) no és quelcom que vingui donat, i aquesta constatació és important tenir-la en compte en l'elaboració de polítiques. En general, mol-

tes de les solucions que han estat proposades tenen una utilitat limitada, ja que no tenen en compte el model actual de reproducció social. Això significa que qualsevol política de planificació en les àrees rurals —i, naturalment, en les àrees no rurals— ha de tenir en compte les relacions de gènere que existeixen en la nostra societat, si el que realment es vol és aconseguir un canvi social.

Bibliografia

- BARTHEZ, A. (1982). *Famille, travail et agriculture*. París: Economica.
- BENERIA, L. (1979). «Reproduction, Production and the Sexual Division of Labour». *Cambridge Journal of Economics*, 3, p. 203-225.
- BENERIA, L. (1993). «Comptabilitzant el treball de les dones: una avaluació del progrés de dues dècades». *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 22, p. 91-113.
- CÁNOVES, G.; GARCIA RAMON, M.D.; SOLSONA, M. (1989). «Mujeres agricultoras: un trabajo invisible en las explotaciones familiares». *Revista de Estudios Agrosociales*, 147, p. 45-70.
- GARCIA RAMON, M.D. (1990). «La división sexual del trabajo y el enfoque de género en el estudio de la agricultura de los países desarrollados». *Agricultura y Sociedad*, 55, p. 251-277.
- GARCIA RAMON, M.D.; SOLSONA, M.; VALDOVINOS, N. (1990). «The Changing Role of Women in Spanish Agriculture: Analysis from the Agricultural Censuses, 1962-82». *Journal of Women and Gender Studies*, Taipei, 1, p. 135-163.
- GARCIA RAMON, M.D.; CRUZ, J.; SALAMAÑA, I.; VALDOVINOS, N.; VILLARINO, M. (1991). «Explotación agraria familiar y trabajo de la mujer: estudio comparativo entre Andalucía, Cataluña y Galicia». En Lola G. LUNA (ed.). *Mujeres y Sociedad: nuevos enfoques teóricos y metodológicos*. Universidad de Barcelona, p. 41-74.
- HAUGEN, M.S. (1990). «Female Farmers in Nowegian Agriculture. From Traditional Farm Women to Professional Farmeres». *Sociologia Ruralis*, XXX-2, p. 197-209.
- HENSHALL-MOMSEN, J. (1989). «Género y agricultura en Inglaterra». *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 14, p. 115-130.
- SACHS, C. (1983). *The Invisible Farmers: Women in Agricultural Production*. Totowa, N.J, Rocenau & Allanheld.
- Sociologia Ruralis* (1988). Monographic issue on «Farm Women in Europe», XXVIII-4, edited by S. Whatmore.
- TULLA, A.F. (1989). «La mujer en las explotaciones agrarias del Pirineo Catalán». *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 14, p. 117-201.
- WHATMORE, S. (1991). *Farm Women: Gender, Work and Family Enterprise*. Londres: McMillan.